

Horváth Pál

A Filozófiai Intézet története¹

1. Az előtörténet évei

Amikor 1949-50-ben végbement a magyar felsőoktatás és a Magyar Tudományos Akadémia "szocialista" átalakítása, átszervezése, szovjet mintát követve napirendre került olyan tudományági kutatóintézetek kialakítása is, amelyek az oktatás rendszerétől elválasztva az Akadémia, mint "tudományos hatóság" irányítása alatt működnek. Miközben ezekben az években szinte minden humán- vagy társadalomtudomány területén ilyen akadémiai intézet vagy kutatóhely létesült, önálló filozófiai kutatóbázis kialakítására nem került sor.

A filozófiának ugyanis sajátos szerep jutott ebben a folyamatban. A kelet-európai szocializmusok a filozófiát, annak marxista-leninista változatát létük szellemi-ideológiai-tudományos alapjának, ennyiben a bölcsélet tudományát hatalmi kérdésnek tekintették. Az új tudománypolitika számára ezért sokkal fontosabbnak bizonyult a régi polgári filozófiai kultúra diszkontinuitásának megteremtése és egy radikálisan új, valójában gyöker- és hagyománytalan dialektikus- és történelmi materializmusnak a kiépítése, mint a hagyomány

---

¹ Merész vagy éppen felelőtlen vállalkozás megírni a Filozófiai Intézet történetét. Nem csupán az 1957 óta eltelt idő szűkös ahhoz, hogy egy ilyen feladatnak a forrásfeltáró precizitás, a filológiai pontosság és a tudományos értékítéletek biztonságával megfelelhessünk, de túlságosan sok az egyoldalú ítélezés és a szelektív emlékezet csábítása is. Amikor az alább következő áttekintést összeállítottam, mindezzel tisztában voltam s jobb híján úgy döntöttem, hogy a saját nézőpontomból foglalom össze e műhely történetét. Talán felhatalmaz erre az a számomra is meglepő tény, hogy pillanatnyilag én vagyok az Intézet legrégebben folyamatosan (1978-tól) munkaviszonyban álló munkatársa; ráadásul 1971-72-óta figyelemmel kísérhettem az ott történetek, 1980 és 1998 között pedig tudományos titkárként valamilyen értelemben igen közeli szemlélője is voltam ezeknek a történéseknek. Az összeállításakor természetesen áttekintettem mindazokat az irat- és levéltári dokumentumokat, amelyek hozzáférhetőek voltak a számomra, azt azonban nem tekintettem feladatommak, hogy a politikai háttértörténet intimitásai után is nyomozzak. Saját emlékeimen és kollégáim közleményein túl átnéztem az Intézet történetét érintő visszaemlékezéseket és az erre utaló szakirodalmat - ám mindezt a véglegesség, a teljesség és befejezettség igénye nélkül tettem. Véleményem régi munkatársak elbeszéléseiből származó benyomásokra is épített, a szöveget pedig az Intézet több mai munkatársa bírálatának is alávettem. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy amit írtam, az a valóság megközelítését célzó személyes álláspont, annak minden felelősségével együtt.

bizonyos elemeinek megőrzését is megengedő továbbépítés.² Így amíg számos más tudományterületen legalább a "haladónak" ítélt tudományos tevékenységek továbbélhettek és a régi akadémiai és egyetemi elit egy része is folytathatta tevékenységét, addig a filozófiát hagyományosan művelő szakemberek - ha itthon maradtak - kiszorultak a szellemi életből. Megszűnt a Filozófiai Társaság, eltűntek a "burzsoá" filozófiai eszméket képviselő professzorok és akadémikusok, az Akadémia megújított és közvetlen pártirányítás alá vont Filozófiai Bizottsága pedig a gyorsütemű "marxizálás" feladatát kapta. A marxista filozófia oktatása általánosan kötelezővé lett a párt- és felsőoktatásban; tanszékek sokasága alakult és tömegessé vált a "filozófusképzés". A pesti egyetem bölcsészkarán Lukács György és Fogarasi Béla kapott tanszéket, 1949-től pedig megindult a marxista filozófiai káderek képzése a Pártfőiskola keretében is. Az új akadémiai és tudománypolitikai koncepcióból szervesen következett az a szándék is, hogy mielőbb létesüljön Filozófiai Kutatóintézet. Amikor ezt az ötletet a Magyar Tudományos Tanács 1949 tavaszán először felvetette, még nem az éppen átszervezés alatt álló Akadémia hálózatába illesztett, hanem a Bölcsészkar keretébe tartozó intézetről esett szó. Ezt a tervet 1950-ben az MDP vezetése is támogatta, annyi módosítással, hogy ekkor már nem egyetemi, hanem akadémiai intézményről beszéltek. Az ekkor felmerült elgondolás szerint ez a szellemi műhely a marxista-leninista eszmék hazai meggyökereztetésének lett volna a bázisa, úgy, hogy feladatai közé tartozott volna az alapkutatói tevékenység, a nemzetközi tudományos kapcsolattartás és a filozófiai aspiránsok kiképzése és továbbképzése is. Az Intézet létesítésében véleményazonosság volt olyan marxista tudósok és tudománypolitikusok között, mint Révai József, Rudas László vagy Lukács György, az intézetalapítás maga azonban elmaradt. 1950-ben, amikor kibontakozott az első Lukács-vita, Lukács különösen is szorgalmazta az új tudományos műhely megszervezését, hiszen az alkalmas "visszavonulási terület" lehetett volna számára. Túl ezen a személyes szándékon az ügyben dönteni hivatott Révai is úgy gondolta, a létesítendő intézet alkalmas helyszín lehet arra, hogy a felsőoktatásból és a tágabb tudományos közéletből kiszoruló Lukács György itt zavartalanul folytathassa kutató- és tanítványokat nevelő munkáját.³ A tervezett intézet megalakítása azonban halasztást szenvedett illetve rövidesen lekerült a napirendről. Lukács 1951-től alkotói szabadságra kényszerült és csak

---

² A régi filozófiai kultúra pusztulása valóban csaknem maradéktalan volt: a "nagy túlélő" Mátrai László mellett talán csak a rövidesen Hegel árnyékába húzódó Szemere Samu maradt. Brandenstein emigrált, a többiek kényszernyugdíjasként vagy éppen - mint Hamvas Béla - éjjeliőrként tengődtek. A néhány katolikus pap-filozófus túlélte ugyan a tisztogatást, ám a szemináriumok falai közé száműzve.

³ Maga Lukács is említi ezt késői önéletrajzi visszaemlékezéseiben, de hasonlóképpen emlékeznek az egykori tanítványok és a korszak filozófiai eseményeit feltáró szakirodalom is.

igen szűk körben, intézményi háttér nélkül foglalkozhatott tanítványaival, akik közül többen (Szigeti József, Mészáros István, Heller Ágnes) rövidesen a Bölcsészkar két - formálisan Lukács és Fogarasi által birtokolt - tanszékére kerültek oktatónak.⁴

Az MDP KB a filozófiai területet felügyelő, az Akadémia Filozófiai Bizottságát is vezénylő osztálya az 50-es évek elején már azon a véleményen volt, hogy nem önálló kutatómunkára van szükség, hanem a kész és lezárt marxi-lenini-sztálini elmélet gyors adaptációjára, ez pedig sem egy alapkutatói műhelynek, sem egy - Lukács vagy bárki más által vezetett - aspiránsképző intézménynek nem adott létjogosultságot. Ez a koncepció érvényesült a Pártfőiskola marxizmus-leninizmus szakának kiépítésekor, majd 1952 tavaszán, a Lenin Intézet felállításakor. Ez utóbbi megalakítását az MDP Titkárságának 1952. áprilisi döntése rendelte el, 1954 tavaszán pedig a Lenin Intézet önálló, az egyetemtől független felsőoktatási intézménnyé vált. Némi iróniával úgy fogalmazhatunk, hogy a Lenin Intézet a Filozófiai Intézet helyett létesült, egy, az annak felállítását szorgalmazótól gyökeresen eltérő koncepció szellemében. A Bölcsészkaron a filozófiai szakképzés megszűnt, helyette a Lenin Intézet szovjet professzorok és egy újonnan kinevelt hazai marxista oktatói garnitúra irányítása alatt látott hozzá - meglehetősen vitatható és az elkövetkező években gyakran vitatott színvonalon - a tömeges filozófiai káderképzéshez.⁵ Maga Lukács és tanítványai ebben a keretben nem kívántak dolgozni, saját, a filozófiai tevékenységet tudományos kutatómunkaként értelmező nézeteiket pedig Filozófiai Évkönyv című közös kiadványukban tárták még 1952-ben a nyilvánosság elé. Mindebből 1954-ben heves vita bontakozott ki, a filozófiai életen belüli éles ellentéteket pedig Lukács hetvenedik születésnapjának 1955-ös látványos megünneplése is alig csillapította. Az Évkönyv-vitában a kiadványt szerkesztőként jegyző Lukács, Fogarasi és Szigeti József ellen felhozott legfontosabb vád az volt, hogy túlzott toleranciával szemlélik a kortárs polgári bölcsélet eredményeit, a háttérben azonban az eredeti és önálló filozófiai kutatómunka lehetősége és szükségessége körüli nézeteltérések is felfedezhetők. Nem változtatott a bírálatok lényegén az sem, hogy maga Lukács is erősen

---

⁴ A Lukács realizmus-koncepcióját támadó, valójában azonban a dogmatikus sztálinizmus ellenségkereső pszichózisát megjelenítő vita első eredménye az volt, hogy a Bölcsészkaron Lukács kurzusainak kötelező jellegét szüntették meg. Ezt követően - ha tartott is órákat, azok szűkkörű fakultatív kollégiumokká váltak, amelyeket csak igen "eltöként" tanítványok szűk csoportja látogatott.

⁵ A Lenin Intézet valójában nem filozófiai szakembereket, hanem filozófiai propagandistákat, pártmunkásokat "termelt". A képzés alacsony színvonalú volt, ráadásul olyan politikai és általános műveltségi elemekkel túlterhelve, amelyek tovább rontották az ott folyó munka hatékonyságát. Minderről a visszaemlékezők is beszámolnak, de szövegéről már az 1956-os Petőfi körben rendezett filozófus-vita során a Filozófiai Intézet későbbi munkatársa, Novák Zoltán is. V.ö.: A Petőfi kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján II. Filozófusvita. Kelenföld kiadó - ELTE, Budapest, é.n. 64. o.

leegyszerűsítő képet festett a kortárs polgári gondolkodásról 1954-ben kiadott művében, *Az ész trónfosztásában*.⁶

Újabb kenyértörésre 1956 júniusában, a Petőfi Kör nevezetes "filozófus-vitája" alkalmából került sor; ezen a tanácskozáson ismét felvetődött egy filozófiai kutatóintézet létesítésének igénye is. A vita résztvevői a filozófiai kutatás és oktatás szabadsága mellett érveltek és a korábbi dogmatizmus kritikája gyanánt az eredeti és önálló kutatómunka fontosságát emlegették.⁷

A Petőfi Kör vitái, majd Lukács 1956 októberi politikai szerepvállalása az intézet megalapítását ismét illuzórikussá tette. 1957-58-ban sorra távolították el Lukács tanítványait az egyetemről, maga Lukács pedig 1957 tavaszán Snagovból hazatérve a pártból kizárt belső száműzöttként teljes elszigeteltségben élt. A konszolidáció folyamata mégis szükségessé tette a filozófiai oktatás és kutatás ügyének rendbetételét: már-már jelképesnek is tekinthető, hogy a Lenin Intézet megszüntetése, szervezetének a Bölcsészkar keretébe történő reintegrálása ugyanazon a napon - 1957. szeptember 1-én - lépett hatályba, amikor - az MTA Elnöksége döntése értelmében - megalakult az Akadémia Filozófiai Intézete.

A filozófia ügyeit rendezni akaró pártszervek gondját csak növelte, hogy 1957-től kibontakozott a második Lukács-vita, amely már nem pusztán részletekben, hanem teljes egészében vitatta és revizionizmusnak minősítette a filozófus életművét és bírálat alá vonta tanítványainak munkáit is. Így érthető, hogy amikor a pártvezetés, az Akadémia és az annak filozófiai ügyeit irányító Filozófiai Bizottság már 1957 elején a régóta tervezett intézet megalakítása mellett döntött, igazgatónak az adott viszonyok között még leginkább "semlegesnek" számító Fogarasi Bélát választotta ki.⁸ A létesítendő kutatóhely így elsősorban Fogarasi tanítványaira, részben és rövidesen pedig az ilyen módon "semlegesítendő" Lukács-tanítványokra építhetett, akiket - gyakran néhány esztendőös középiskolai tanári "kitérő" után az akadémia kutatóhálózatában vagy más "semleges" intézményekben helyeztek el. Mindezt ellensúlyozandó viszont az egyetemen a Lukács hívének aligha mondható Sándor Pál kapott professzori kinevezést, a Lukács elleni támadások főszereplője pedig - Nemes Dezső és néhány más "pártideológus" mellett - az 56 után korábbi mestere ellen forduló, 1957-59-ben művelődési miniszterhelyetteséig emelkedett Szigeti József lett.

---

⁶ Akadémiai kiadó, Budapest, 1954. Nagyon jellemző, hogy amíg a nemzetközi filozófiai közvélemény ezt a munkát durván apologetikus leegyszerűsítésként Lukács legdogmatikusabb írásának ítélte, itthon ellenfelei a burzsoá gondolkodás pártolásával vádolták a szerzőt.

⁷ V.ö.: A Petőfi kör vitái....i.m.

2. Az első másfél évtized

Nem kevés huzavona után 1957 elején született meg tehát a döntés arról, hogy az MTA kutatóhálózatában Filozófiai Intézet létesüljön. Vezetői kinevezést Fogarasi Béla kapott, az intézet leendő állományának feltöltését célzó első munkaszerződések pedig 1957. júniusában jöttek létre. Az Intézet személyi állományának kialakítása az intézmény 1957 őszi, formális megalakulását követően, 1959 végéig, 1960 elejéig folytatódott. Az alapító okirat a marxista-leninista filozófia minden ágának művelésére, bölcséleti alapkutatások végzésére adott mandátumot, mindezért cserébe azonban olyan intézményt hívott életre, amely eleve el volt szigetelve a felsőoktatás, különösen pedig a filozófiai szakképzés formáitól és fórumaitól. Az alapító igazgató személye meghatározta az Intézet indulását: a kutatói közösségekben elsőként azok a logikai, ismeretelméleti és természetfilozófiai témákkal foglalkozó kutatók kaptak helyet, akik korábban Fogarasi tanítványai, aspiránsai voltak, mint Erdei László vagy Vas Ida. Már az első hónapokban csatlakozott az Intézethez Makai Mária, rövidesen pedig Sós Vilmos, Szabó András György, Sipos János, 1959-ben Márkus György, Somogyi Zoltán. A később meghatározónak bizonyuló vezető kutatók közül Tordai Zádor 1960-ban, Vajda Mihály 1961-ben került az Intézet állományába.

Időközben, még mielőtt a kutatóhely valódi szellemi arculata kialakulhatott volna, 1959 folyamán meghalt Fogarasi Béla, aki igazgatói működése másfél évében érdemben alig vett részt az intézmény kifermálásában. Helyét rövid idő elmúltával, 1960-tól a miniszterhelyettesi posztjáról távozó Szigeti József vette át. Igazgatói kinevezésétől illetve az 1960-as esztendőől számítható az MTA Filozófiai Intézetének valódi története, úgy tudományos és tudománypolitikai, mint szervezeti és működési tekintetben. Ettől az időtől számolva az intézet életében három korszakot, fejlődési, működési szakaszt különböztethetünk meg. Ezek sorában az első periódust az 1960 és 1972-73 közötti esztendők jelentik, gyakorlatilag Szigeti József és Tőkei Ferenc igazgatói működésének ideje. A második szakasz 1973-tól 1989-90-ig terjed és Görgényi Ferenc ügyvezetői, majd Lukács József és Sziklai László igazgatói működésének periódusával azonos, a harmadik szakasz pedig az 1990 utáni éveket, Tamás Gáspár Miklós és Nyiri Kristóf vezetői megbízatásának

---

⁸ Fogarasi, akit az 50-es évek elején Lukácshoz hasonlóan bírálatok értek, 1954-től "száműzetésben", a Közgazdasági Egyetem rektoraként viszonylag távol tudta tartani magát a filozófiai vitáktól. Segítette ebben az is, hogy utolsó éveiben logikai szakkérdésekkel foglalkozott elsősorban.

időszakát fogja össze. Mindez nem azt jelenti persze, hogy az egymást követő vezetők személye volna az intézet életének legfontosabb meghatározó tényezője, azt azonban igen, hogy a vezető-váltások gyakran tudományos, tudománypolitikai sőt politikai változásokhoz kötődtek, amelyek a filozófia, a tudományok, a kutatómunka kondícióinak jó részét is meghatározták.⁹

A 60-as évek elején, Szigeti József igazgatói működésének kezdetekor az intézet részben olyan, jórészt még Fogarasi személyéhez kötődő, logikával, természetfilozófiával, a dialektikus materializmus alapkérdéseivel foglalkozó fiatal kutatóknak adott otthont, akik az elkövetkező évtizedben a hazai dialektikus logikai, dialektikai és ismeretelméleti témák kidolgozásán fáradoztak. Ugyanakkor - a tudományos közélet konszolidációjának jeleként - rövidesen felbukkantak a személyi állományban olyan, korábban, de zömében később is Lukács személyéhez kötődő gondolkodók, akik intézeti alkalmazásukat részben annak a politikai szándéknak is köszönhatték, hogy távol tarthatók maradjanak az egyetemi filozófiaoktatás ideológiai vezetők által veszélyesnek ítélt területétől. Ez utóbbi kutatók sorát Vajda Mihály nyitotta, Szigeti vezetői időszakának végéig azonban olyan ismert Lukács-tanítványokkal gyarapodott az intézet állománya, mint Hermann István vagy Zoltai Dénes, az eredetileg nem "lukácsianusnak" számító kutatók közül pedig Márkus György vagy az Erdélyből érkezett Tordai Zádor is feljűk közeledett.

A 60-as évek elejétől egyébként kialakult az intézet a marxista filozófia korabeli diszciplináris tagozódásának megfelelő tudományos osztályszerkezete, amely a lényeg tekintetében az 1972-73-as átszervezésig változatlan maradt. Így a logika, a dialektikus materializmus, a filozófiatörténet és az esztétika nem csupán önálló szervezeti, kutatási egységként volt jelen a szellemi műhely életében, hanem az intézet által kezdeményezett tudományos munka választékát is mutatta. A történelmi materializmus vizsgálatára hivatott csoport a 60-as évek közepén önállósult, 1968-tól pedig valláskritikai csoport is működött.

Amennyire a korabeli iratokból és megnyilatkozásokból megállapítható, a 60-as évek derekára a Filozófiai Intézet a hazai társadalomtudományi közvélemény által elfogadott kutatóhelyé lett. Szakmai és szervezeti irányítását az Akadémia illetve annak II. osztálya és Filozófiai Bizottsága végezte, a filozófiának a szocializmusban betöltött sajátos helyzetéből következően azonban erősen függött az MSZMP KB agitációs és propagandaosztályának és a

---

⁹ Felszínesen szemlélve mondhatjuk azt, hogy minden egyes vezető a maga szűkebb szakterületéhez tartozó kutatásoknak, kutatóknak kedvezett. Ám legalább ennyire fontos volt, milyen az éppen aktuális igazgató "politikai és tudománypolitikai beágyazottsága", de legalább ennyire fontos volt személyisége, külső és belső kapcsolattartási képessége, az intézeti munkát irányító szakszerűsége és szigorúsága is.

KB Ideológiai Munkaközösségének útmutatásaitól illetve elvárásaitól, de alkalmanként még a kerületi pártbizottság intencióitól is.¹⁰ Az intézet tervciklusokra és évekre lebontott tudományos tervek alapján folytatta munkáját, ami pedig a részleteket illeti, az egyes munkatársak egyéni kutatói program alapján dolgoztak. Tevékenységük értékelése az általuk közzétett monográfiák és tanulmányok mennyisége és minősége alapján, végletes esetekben azonban ideológiai és politikai lojalitásuk szerint történt. Más humán intézetekkel - Történettudományi, Irodalomtudományi, Nyelvtudományi - szemben a Filozófiai Intézet nem kapott nemzeti szintézis, alapvető kézikönyv vagy lexikon kidolgozására megbízást, helyette a korabeli tudományirányítás az alapkutatási munkát, a tudományos adaptációt, a szocialista országok filozófiai életébe való bekapcsolódást tekintette az intézet alapfeladatának.¹¹ A "nagy feladat" hiánya később okozott is legitimációs problémákat, de még ez az állapot is fordulat-értékű volt az 50-es évek azon szemléletéhez képest, amely a filozófiai szintéziseket (lexikonok, kézikönyvek, filozófiatörténeti összefoglalások) a szovjet tudomány által már elkészített, csak átültetésre váró tudományos tényeknek tekintette. Némileg nehezítette a kutatóhely helyzetét, hogy a filozófiai életben ezekben az években, évtizedekben nem működött tudományos társaság, az állami- és pártintézményekben folyó filozófiai oktatómunka közötti rivalizálás pedig az akadémiai intézet szinte természetes tudományszervezési feladatait szinte lehetlenné tette.

Az Intézet története első szakaszában saját folyóirataként tekinthette az 1957-ben indult és sokáig Szigeti József által jegyzett Magyar Filozófiai Szemlét, amely a 60-as évek dereka körül az Intézetben és az Intézet körül folyó szakmai vitáknak is fórumot adott. Nem szervezeti és formális értelemben ugyan, de a Filozófiai Intézet a 60-as évek második felétől "gazdája" tudott lenni a hazai filozófiai könyvkiadásnak is: a Filozófiai Írók Tára megmaradt az Akadémia Filozófiai Bizottságának irányítása alatt, a gyakorlati, szerkesztői, fordítói munka azonban javarészből az intézeti szellemi kapacitáson alapult, a más kiadóknál, sorozatokban napvilágot látó filozófiai munkák gondozásában viszont a 60-as évek vége után egyenesen meghatározó szerep jutott az Intézet munkatársainak.

---

¹⁰ Ma már kicsit komikusnak tűnhet, de még a 80-as években is az volt a helyzet, hogy a Filozófiai Intézet életét a kerületi pártbizottság instruktora, valamint az MSZMP KB két osztályának (Agit. prop. és Tudományos-kulturális) egy-egy munkatársa is a "szívén viselte". Komolyabb ügyekben a Budapesti Pártbizottság is illetékesnek tekintette magát, végső soron pedig az MSZMP KB két titkára is "telefonközelben volt" - az érintettek között pedig gyakran hiányzott nem csupán a hozzáértés, de az egyetértés is.

¹¹ A korszak egyik mértékadó filozófiatörténeti szintézise orosz mű fordítása volt, a másikat pedig Sándor Pál, az ELTE tanszékvezetője írta. Ezekben az években még harci kérdés volt az is, hogy lehet-e közzétenni "burzsoá" filozófusok műveit, illetve érdemes-e írni róluk.

A Filozófiai Intézet történetének első szakaszában - alighanem Fogarasi személyének és örökségének is köszönhetően - logikai kutatások illetve az elsőként megszerveződő Logikai Osztály által kezdeményezett munkák álltak. Ezek irányítója, Erdei László a hegelimarki filozófiai módszerek logikai adaptációját végző ítélet- és következtetelméleti vizsgálatok közzétételével írta be nevét a kutatóhely történetébe¹², a dialektikus és a formális logika érvényessége körül kibontakozó, a Magyar Filozófiai Szemle hasábjain is megjelenő vita középpontjában pedig részben ugyancsak intézeti munkatársak - Erdei, Vass Ida, Tamás György - álltak. Monográfiákat, tanulmányokat eredményezett a dialektikus materializmus (természet- és tudományfilozófia, ismeretelmélet) irányába folytatott vizsgálatok sora is, amelyekben az e tudományterületet művelő osztály, egyebek között Szabó András György, Sipos János, Müller Antal tevékenysége érdemel említést. Talán nem érdektelen, bár szubjektív megállapításnak tűnhet, hogy e két tudományos osztály tagjai voltak azok, akik az Intézet történetében a dogmatikus, anti-lukácsiánus vonulatot képviselték a 60-as években.

Kitérőként, de a Filozófiai Intézet sorsát meghatározó folyamatként ide kívánczok Lukács György szellemi helyzetének jellemzése a 60-as években. Hosszú elszigeteltség és némaság után 1965-ben megjelent Lukács esztétikai főműve, *Az esztétikum sajátossága*. Ugyanebben az esztendőben az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége által kiadott állásfoglalás a lukácsi esztétika alapkategóriáit, elsősorban realizmus-értelmezését kedvezően ítélte meg, 1967-ben pedig Lukács visszakapta párttagságát és visszatérhetett a tudományos közéletbe.¹³ Tanítványai ezekben az években már olyan szervezett csoportot - a későbbi "Budapesti Iskola" előzményét - jelentettek, amely egyre meghatározóbb módon volt jelen a hazai filozófiai és szellemi életben, egyebek között a Filozófiai Intézet életében is. Más kutatóhelyeken Heller Ágnes és Fehér Ferenc, az Intézetben Márkus György, Vajda Mihály, Zoltai Dénes, Hermann István és tanítványaik a reformmarxizmus szellemében fejtettek ki egyre élénkebb szellemi tevékenységet. Lukács ezekben az években Ontológiája kéziratán dolgozott, környezete, tanítványainak és azok tanítványainak tábora pedig amolyan "árnyék-intézetként" vette körül, élénken vitatva Lukács koncepcióját vagy a marxizmus korabeli szellemi változásait.

---

¹² A legfontosabb közlemény: Erdei László: Az ítélet dialektikus logikai elmélete, Akadémiai kiadó, Budapest, 1971.

¹³ Mindezek az események nem függetleníthetők a reform-szocializmus kibontakozásától illetve a nyugat-európai eurokommunista szellemi platform megszületésétől, amely Lukácsot, főleg a Történelem és osztálytudat szerzőjét szellemi kiindulópontjuknak tekintették. Aligha mellékes, hogy ezek az évek a hazai új gazdasági mechanizmus előkészítésének éve s a "vidám barakk" legendájának keletkezése is erre az időre tehető.

Az Intézet életét alapvetően meghatározta a marxista filozófia döntő átalakulása is, ami a keleti tömb országában is jól megfigyelhető volt már 1965 után. A korszak nyugati marxistái "Marx-reneszánsszról" beszéltek. A régi dialektikus materialista szemlélet helyét a marxi antropológia és humanizmus felfedezésének élménye vette át és a korszak marxista szakkutatása egyre inkább Marx ifjúkori művei felé fordult. A politikai, ideológiai és szellemi életben mindez világszerte érezte hatását és - egyebek között - elvezetett az 1968-as "Párizsi tavasz" nagy intellektuális válságához is. Mindez nem hagyta érintetlenül a hazai filozófiai életet sem, amelynek folyamatait a kelet-európai változásoknak a 68-as prágai eseményekig illetve idehaza a reform-szocializmus koncepciójának kidolgozásáig és az 1968-as gazdasági reformig elvezető folyamatai jellemezzék.

Különleges szerep jutott a Filozófiai Intézetnek ezekben az években a hazai szellemi életben. A demokratikus szocializmus gondolata és az azt eszmeileg megalapozónak tűnő lukácsi filozófiai szemlélet érvényesítésére kínálkozó lehetőséget Lukács tanítványai igyekeztek maximálisan kihasználni. A 60-as években kiformalódó tudományos helyzet erre a Filozófiai Intézetben alkalmas feltételeket kínált. Kiemelkedő szerep jutott mindezeknek a lehetőségeknek a kamatoztatásában Márkus Györgynek, aki a természetfilozófiai és ismeretelméleti kutatások irányából indult, a 60-as évek közepén azonban - a neomarxista európai reneszánsz hazai visszhangjaként és recepciója gyanánt - alapvető jelentőségű munkákat tett közzé a marxista filozófia antropológiai irányultságáról.¹⁴ Márkus volt a korszak talán egyetlen, a szó valódi értelmében iskolateremtő gondolkodója a Filozófiai Intézetben: a marxi gazdaság- és társadalom, majd tudományfilozófiát átvilágító munkáiba egykori Lukács-tanítványokat is bekapcsolt, később pedig olyan fiatalokat nevelt, mint az 1970 körül az Intézet új kutatói generációját jelentő Kis János, Bence György, Altrichter Ferenc, Erdélyi Ágnes. Márkus, aki köré az intézeti filozófiatörténeti kutatások épültek, már 1963-ban alapvető tudományos lépést tett a kortárs polgári gondolkodás vizsgálata irányába, amikor - lényegében kommentáros kiadásban - közzétette Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezését*¹⁵, majd alapvető tanulmányokat publikált a logikai pozitivizmus irányzatairól. Általában is az övé valamint a vele együtt alapvető kézikönyvet közzétévő, az egzisztencializmussal és a keresztény bölcsellett foglalkozó Tordai Zádoré az érdem, hogy a Filozófiai Intézet a modern világ filozófiai irányzatai felé való tájékozódás központjává

---

¹⁴ Márkus György: *Marxizmus és "antropológia"*, Akadémiai kiadó, Budapest, 1966.

¹⁵ Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés* (ford. Márkus György), Akadémiai kiadó, Budapest, 1963. A kötetben Márkus bevezető tanulmánya (9-92. o.) a hazai bölcsellettörténet megújulásának dokumentuma.

lehetett.¹⁶ A tudományos osztállyá szerveződő filozófiatörténeti kutatásokban a harmadik meghatározó helyet ezekben az években Vajda Mihály foglalta el, aki a fenomenológiai filozófiák elemzése révén iratkozott fel a hazai bölcsellettörténet tablójára.¹⁷ Így Márkus - és a vele egyre szorosabb szellemi kapcsolatba kerülő intézeti és nem-intézeti Lukács-tanítványok, Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Eörsi István, Vajda Mihály, Tordai Zádor - alkották a magvát annak a marxizmus, sőt a modern filozófia történetében általában fontosnak ítélt szellemi csoportosulásnak, amelyet a mai szakirodalom "Budapesti Iskola" néven említ s amelynek bázisa az Intézet Filozófiatörténeti és Történelmi Materializmus osztálya volt. A 60-as évek derekán komoly filozófiatörténeti kutatómunka bontakozott tehát ki az Intézet falai között. Márkus, Tordai, Vajda mellett a 60-as évek második felében pályakezdő kutatók is csatlakoztak ehhez a tevékenységhez, mint a logikai iskolákat kutató Altrichter Ferenc vagy a német bölcséleti hagyományt elemző Erdélyi Ágnes. Általában is: a modern polgári bölcsélet irányzatainak vizsgálata a 60-as évek második felében a Filozófiai Intézetben találta meg évtizede első hazai műhelyét. A klasszikus filozófiai irányzatok vizsgálata viszont alig kapott helyet a kutatómunkában: Redl Károly középkori, Somogyi Zoltán 19. századi etikátörténeti kutatásai jelen voltak ugyan a szakmai kínálatban, ám ezekben a klasszikus témákban inkább egyetemi keretben folyt kutatómunka.

A marxizmus modern áramlatainak és a Lukács-iskolának a hatása más területeken is érezhetőnek bizonyult. Az Intézet későbbi igazgatója, Tőkei Ferenc is Marx és Lukács szellemi hatására építette a maga történetfilozófiai és esztétikai koncepcióját, de rájuk hivatkozott marxizmustörténeti munkáiban az 1966-tól az intézet állományában dolgozó Ágh Attila vagy az 1968-tól intézeti keretben valláskritikai-valláselméleti csoportot vezető Lukács József is.¹⁸ Ugyanez a fellendülés érzékelhető az esztétikai kutatások területén: Zoltai Dénes, Lukács egyik régi tanítványa, aki 1962-ben került az Intézet állományába, rövidesen Esztétikai osztályt szervezett, 1969-re pedig ez az osztály reprezentatív kézikönyv, az *Esztétikai Kislexikon* kéziratával léphetett az olvasóközönség elé.¹⁹ Alighanem Lukács

---

¹⁶ Kettejük alapvető kézikönyve, az *Irányzatok a mai polgári filozófiában* (Gondolat, 1964) alapozta meg azt a modern szellemi áramlatokat elemző munkát, amely azután a Filozófiai Intézet tevékenységének egyik fő vonulatává lett.

¹⁷ Tordai kutatásainak fő eredményeit *Egzisztencia és valóság* című munkája (Akadémiai kiadó, Budapest, 1967), Vajda munkálkodását pedig a *Zárójelbe tett tudomány* (Akadémiai kiadó, Budapest, 1968) és *A mítosz és a ráció határán* (Gondolat kiadó, Budapest, 1969) adta közre.

¹⁸ Tőkei irodalomesztétikai írásaiban bőségesen használja Lukács esztétikáját, formációelméleti koncepciója kidolgozásának késői szakaszában pedig az Ontológiát. Hasonlóképpen: Lukács József 1974-es vallástipológiáján világosan felismerhető Az esztétikus sajátossága jónéhány gondolatának átvétele.

¹⁹ *Esztétikai Kislexikon*, Kossuth kiadó, Budapest, 1969. Jelzés-értéke van annak, hogy a rövidesen megjelenő filozófiai kislexikon a Filozófiai Intézet közreműködésével készült ugyan, de fordítás: a Filozofszkij szlovar adaptációja, az intézeti kutatók munkájának mellőzésével.

György az intézetre vetülő árnyékának és Szigeti József személyes kutatói tevékenységének is köszönhető, hogy a periódus derekától ezen túl is élénk esztétikai kutatómunka folyt a Filozófiai Intézetben. A témát különösen is izgalmassá tette, az Intézet igazgatója, Szigeti maga is - művelődéstörténeti és filozófiatörténeti témák mellett - esztétikai elmélet kidolgozásán fáradozott, amely szöges ellentétben állt Lukács és iskolája felfogásával. Esztétikai területen tevékenykedett Novák Zoltán, a periódus folyamán az Intézet tudományos titkára, valamint Bizám Lenke is, a 60-as évek derekán az Intézetbe került Hermann István pedig irodalomesztétikai és kultúrelméleti kötetekkel jelentkezett, az így létrejött sokféleség pedig az esztétikai elméletalkotás területén élénk vitákat és ellentéteket szült.

A felsorolt területeken túl a 60-as évek második felében központi tudománypolitikai megrendelésre is települtek kutatások az Intézet falai közé: ilyen volt a maga idején divatos és elméletileg ígéretesnek ígérkező *"A tudományos technikai forradalom kérdései"* program, amely a 70-es évek derekán bekövetkezett lassú elhalásáig tartozott az intézeti témák sorába. Ez a Holló Mária által irányított, az Intézetben 1978-ig külön munkacsoportot jelentő tudományos program közgazdasági, szociológiai és tudományelméleti területeken hozott eredményeket, filozófiai hozadékát tekintve azonban elhibázottnak bizonyult.²⁰

A Filozófiai Intézet szellemi helyzetét alapvetően meghatározta az 1968-as gazdasági reform bevezetése és a vele összefüggő, az MSZMP KB titkáráként Aczél György által irányított liberalizálási folyamat. Ennek egyik első, látványos eredménye az volt, hogy 1968 őszén "baloldali szektarianizmus" címén a politikai vezetés Szigeti Józsefet eltávolította az Intézet éléről.²¹ Őt igazgatóként Tőkei Ferenc követte, aki - korábbi írásai alapján - a marxizmus filológiai igényes, történet- és társadalombölcseletileg motivált újraértelmezésének nemzetközileg is ismert alakjaként kapott lehetőséget az igazgatói munkára. Kinevezése a Lukács-tanítványok közvetett győzelmét jelentette a marxizmus konzervatív, "dialmatos" irányzata ellenében, bár az intézeti kutatógárda ebben a tekintetben Tőkei irányítása alatt is megosztott maradt. Így Szigeti a Bölcsészkar Esztétika tanszékére távozott, Márkus, Vajda, Zoltai és Hermann mellett azonban az Intézet vezető munkatársa maradt Szabó András György, Sipos János vagy Erdei László is.

Komoly változást hozott viszont, hogy az amúgy is egyre megosztottabb Lukács-tanítványokat, akik a szocializmus megreformálhatóságáról vitáztak, a Varsói Szerződés

---

²⁰ Az elhibázottság nem kutatói gyarlóságot jelent: a TTF kutatások a szocialista világ tudományos és gazdasági optimizmusát vagy akaratlanul megkérdőjelezték, vagy semmitmondásba kényszerültek.

²¹ Szigeti menesztése is világosan mutatja: a Filozófiai Intézet történetének alakulása alig függetleníthető a szocialista fejlődés éppen adott ideológiai és politikai állapotától, tehát messze nem tudományos vagy tudománypolitikai, tudományirányítási kérdés csupán.

csehszlovákiai beavatkozása válaszút elé állította. 1970. nyarán az európai marxista filozófusok a jugoszláviai Korcula szigetén tartottak találkozót, amelyen a prágai reformokkal rokonszenvező és az intervenciót ellenző szakemberek, közöttük magyarok (Tordai Zádor, Sós Vilmos) a Filozófiai Intézet jelenlévő munkatársai is, tiltakozó nyilatkozatot írtak alá, amelyhez később a Lukács-tanítványok egy része is csatlakozott - hasonlóan más társadalomtudósokhoz.²² Az akciót pártfegyelmi eljárások követték, jelezve, hogy a filozófus-tiltakozás már nem szakmai-elméleti, hanem politikai ügynek minősül. Komoly helyzetváltozást hozott az is, hogy 1971 nyarán meghalt Lukács György, akinek személye az utolsó években egyfajta tekintélyt és védettséget adott tanítványai számára. Halála pillanatától kézenfekvő volt, hogy szellemi öröksége felett nem csupán tanítványai között indul vita, de aktivizálódnak ellenfelei is, a hivatalos tudománypolitika pedig előbb-utóbb kísérletet tesz majd személyének és életművének kisajátítására. Ami a Filozófiai Intézet belső helyzetét illeti, csak felgyorsította az eseményeket, hogy a Márkus vezette szellemi kör és általában a Lukács tanítványok egy része jelentősen radikalizálódott - tudománypolitikai, politikai, de főképpen tudományos értelemben. Mindez a szakmai munka nyelvére fordítva azt jelentette, hogy 1972-re elkészült az a Márkus György - Bence György és Kis János által jegyzett kézirat, - *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* - amely Marx és a marxizmus hagyományosan dogmatikus módon értelmezett gazdaságbölcseletét vette vizsgálat alá és vetette el alapvető pontokon.²³ Az Intézetben belül heves szakmai vita bontakozott ki a reform-marxista és az ortodox platform képviselői (Szabó András György kontra Márkus György) között, de hasonló helyzet alakult ki a Szociológiai Intézetben és néhány tanszéken illetve szerkesztőségben is. A Filozófiai Intézet falai között tehát 1972-re a pártvezetés megítélése szerint határozottan ellenzéki szellemű neomarxista (revizionista, antimarxista) mozgalom bontakozott ki, amely tudományos, ideológiai és közéleti értelemben is veszedelmesnek tűnt a tudománypolitika irányítói számára. Ugyanakkor ezek az évek tekinthetők az Intézet fénykorának - vagy egyik fénykorának is -: élénk tudományos viták, számos monográfia tanúskodik a 68 és 72 közötti tudományos megélénkülésről.

---

²² Korcula ebben az értelemben jelképes nyitánya egy olyan értelmiségi tiltakozási folyamatnak, amelynek a háttérét a szocializmus demokratizálhatatlanságának, megreformálhatatlanságának, fejlődésképtelenségének a belátása fokozatosan teremtette meg.

²³ Az inkriminált, a maga idejében kéziratban "lappangó" mű (az "Überhaupt", ahogy a filozófuszsargon nevezte), csak a rendszerváltás után jelent meg: Bence - Kis - Márkus: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins kiadó, Budapest, 1992.

Az Intézet történetének drámai fordulatót az MSZMP szerveinek 1972 őszen kiadott állásfoglalásai hozták.²⁴ A párt Központi Bizottságának 1972 novemberi ülésén név szerinti támadás és bírálóat ért néhány vezető filozófus kutatót. Ezzel vette kezdetét az az eseménysorozat, amely ma már "Filozófus per" néven vonult be a köztudatba és amely később a "demokratikus ellenzék" mozgalmának kibontakozásához illetve a "Budapesti Iskola" körvonalazódásához is elvezetett. Aligha véletlen persze, hogy mindez abban a periódusban történt, amikor az új gazdasági mechanizmus kibontakozási folyamata megtorpant és a reform-közgazdászok - átmeneti - vereséget szenvedtek: a politika és a gazdaságpolitika konzervatív hulláma hasonlótt gerjesztett a tudomány világában is.

A KB Tudományos és Kulturális Osztálya Vajda, Márkus, Heller, Fehér Ferenc és mások, filozófusok és szociológusok több megjelenés előtt álló munkáját letiltotta, a KB Kultúrpolitikai Munkaközössége pedig 1973 márciusában állásfoglalást hozott nyilvánosságra "egyed társadalomtudósok antimarxista nézeteiről." Az ügy ettől kezdve politikai, fegyelmi és szervezeti útra terelődött. Tőkei Ferencet, akit a tudománypolitikai vezetés erélytelennek ítélte és aki a "rendcsináló" szerepét vonakodott vállalni, felmentették az Intézet vezetése alól. A 73-as márciusi állásfoglalás nyomán több kutatót, közté négyet a Filozófiai Intézet állományából antimarxista nézetek képviselője címen elbocsátottak munkahelyéről. Bence György és Kis János július, Vajda Mihály és Márkus György augusztus végével került utcára és velük szemben publikációs tiltás is érvénybe lépett. Mintegy ellensúlyozni akarva ezt a lépést, áthelyezéssel egyetemi munkahelyre távozott az intézet néhány "baloldali szektásnak" ítélte munkatársa, így Szabó András György, Sipos János, Selmeci József is. Ezt követően az egész Intézet átszervezésre került. Az ELTE BTK Filozófiai Tanszékcsoportjának megszervezésére hivatkozva több vezető kutató, Lukács egykori tanítványai és bírálóit átkerültek az egyetemre, s csak a munkatársak egy része maradt - már-már büntetésképpen az Intézetben.

3. 1973-tól 1989-ig

1972 végétől a távozó Tőkei helyett az Intézet vezetését igazgatóhelyettesi, megbízott vezetői rangban Görgényi Ferenc vette át. Az új, alig 32 éves vezető nem volt szakmabéli: jogot tanult, filozófiai munkába pedig csak 1972-es Intézetbe kerülése és igazgatóhelyettesi

---

²⁴ Az eseményekhez v.ö.: A filozófus per, Világosság, 1989. Különszám.

kinevezése idején kezdett. Ezzel egyidejűleg olyan mértékű átszervezés történt, amely az intézeti struktúra egészét érintette. Megszűnt az intézet logikai, filozófiatörténeti és esztétikai osztálya valamint vallásméleti csoportja. A vezető kutatók közül Hermann István, Zoltai Dénes, Lukács József, Erdei László tanszéket kapott a Bölcsészkaron és velük több más kutató is átkerült az egyetemre. Az így támadó súlyos szakmai és létszámveszteségeket nem pótolhatta, hogy 1973-ban több fiatal kutató - Dénes Iván Zoltán, Altrichter Ferenc, Várnai András és mások - kerültek az Intézetbe. A kutatói létszám apadása, színvonalának csökkenése mellett különösen súlyos következménnyel járt, hogy néhány kutatási téma - pl. a filozófiatörténet vagy az esztétika művelése - legalább hallgatólagosan a jövőre nézve tiltott területnek minősült, a politikai és ideológiai élet vezetői, az Akadémia irányítása, sőt a szakmai közvélemény pedig arra a meggyőződésre jutott, hogy a Filozófiai Intézet megbízhatatlan, szakmailag értéktelen, ideológiailag és politikailag veszélyes intézmény. A Magyar Filozófiai Szemle véglegesen átkerült az MTA Filozófiai Bizottsága irányítása alá: később visszaszerzésével az Intézet vezetése sikertelenül próbálkozott. Az ügy igen komoly tudományos, erkölcsi és politikai károkkal járt: ezt követően a Filozófiai Intézetnek sokáig nem csupán létezése bizonytalanságával kellett szembenéznie, de azzal is, hogy politikai és tudománypolitikai körökben "ellenzéki", "renitens", "megbízhatatlan" intézménynek tekintették.

Közel öt évig tartott ez a sajátosan átmeneti, ám komoly szakmai károkat okozó állapot, amelyben állandóan napirenden maradt az Intézet teljes felszámolásának, megszüntetésének lehetősége is. Az Intézet szakmai munkája ebben a periódusban a megmaradt kutatók egyéni szakmai teljesítményeire redukálódott, 1978-ban pedig a *Tudományos-technikai forradalom kérdései* kutatás is megszűnt, munkacsoportja feloszlott illetve távozott. Az átszervezés körüli szándékok tekintetében - a közvetlen megtorlás kivételével - csak találgathatunk. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli tudománypolitikai irányítás nem egyszerűen a Lukács-iskola felszámolására, hanem megosztására törekedett. A radikális ellenzéki lukácsiánusok munkakönyvet, néhány év múlva útlevelet kaptak, a Lukács-tanítványok egy másik csoportja azonban az Intézetből távozva egyetemi tanszéket nyert és egy "szalonképes" Lukács György örököséként segítette Aczél Györgynek, a KB ideológiai és kulturpolitikai titkárának azt a törekvését, hogy a "Kádári konszolidáció" szellemében beépítse a lukácsi eszméket a hivatalos tudomány és tudománypolitika világába. Végül a maradék-intézet fennmaradása 1973 után alighanem

annak volt köszönhető, hogy alkalmas helynek bizonyult jó képességű kutatók megtartására, de egyben a tudományos és főleg az oktatási életből való kikapcsolására.²⁵

Gyökeres változásra 1977 végén került sor. A pártvezetés és az akadémiai irányítás ekkor döntött úgy, hogy elérkezett az idő a Filozófiai Intézet konszolidációjára. 1978. januárjától Lukács József, a Világosság főszerkesztője, az ELTE BTK egyetemi tanára, korábban az Intézet valláskritikai csoportjának vezetője, Aczél György közeli munkatársa kapott megbízást az igazgatói poszt betöltésére. Lukács mandátuma szakmai és politikai konszolidációra egyaránt szólt, később azonban fejlesztési lehetőségeket és az intézmény egyfajta "rehabilitációját" is jelentette. A tudománypolitikai vezetés célja ekkor már alighanem a Lukács-örökség "kezelésének" és "kisajátításának" biztosítása, az akadémiai falak közül kiszorított filozófus-ellenzék elszigetelése is volt, de kétségtelenül számított az is, hogy a hazai és nemzetközi tudományos együttműködés rendszeréből egy életképes filozófiai műhely hiányzott.

Korábban is létező, ám ettől az időszaktól fokozatosan felértékelődő feladata volt az Intézetnek a nemzetközi filozófiai élettől való kapcsolattartás biztosítása. Ami a szocialista országokat illeti, a kialakult KGST-modell szerint a tudományos kapcsolatokat nemzeti akadémiai intézetek tartották illetve szervezték. Ezek az intézmények bonyolították a kutatócseréket, szervezték a szocialista országok Várnai Filozófiai Iskolájának²⁶ évenkénti konferenciáit, a filozófiai világtalálkozásokra való közös felkészülést, közös kutatások lebonyolítását. Ami viszont a belső felhasználhatóságot illeti: az akadémiai intézet alkalmasnak bizonyult arra, hogy egyedi tudományos vagy tudománypolitikai megrendelésekre kezdeményezzen kutatásokat. Ebben az értelemben Lukács József igazgatói működése alatt tudatosan törekedett arra, hogy intézete a tudománypolitika és a politika "beszállítója" legyen, az így szerzett lehetőségeket viszont igyekezett az alapkutatások világába visszaforgatni. Személyének és a korszak jellegének köszönhetően az Intézet a korábbi szeparáló funkció mellett és helyett kezdett "menedékhely-szerepet" is betölteni, olyan szakembereknek is kutatási lehetőségeket adva, akik a tágabb oktatási és tudományos rendszerben rövidebb-hosszabb ideig nemkívánatosnak minősültek.

---

²⁵ Természetesen merész dolog az akadémiai kutatóhálózat egyik, tudománypolitikailag végiggondolt funkciójának tekinteni kiváló szakembereknek a felsőoktatástól való távoltartását, ám erre némi párhuzamot már a szovjet tudománypolitika is kínál, a Filozófiai Intézet esetében pedig ez a rendeltetés sajnos sokáig igaz volt.

²⁶ Az egykor még Todor Pavlov által kezdeményezett Várnai Filozófiai Iskola évenkénti konferenciái a keleti tömb országai filozófiai életében amolyan rituális eseménynek számítottak: az egyes delegációkat az akadémiai és pártakadémiai intézetek vezetői irányították, az évenként változó téma pedig a nemzetközi filozófiai osztályharc valamely fontosnak ítélt témája, kérdése volt.

Amikor Lukács József átvette az igazgatói megbizatást, a "régi" intézet olyan munkatársaival dolgozott együtt, mint Müller Antal, G. Havas Katalin, Hársing László, Sós Vilmos, Tordai Zádor, Somogyi Zoltán, Erdélyi Ágnes, Altrichter Ferenc, Ágh Attila. Ez a régi állomány 1978 után két szervezeti egységet alkotott: Ismeretelméleti-tudományfilozófiai és Társadalomfilozófiai osztály néven végezte munkáját. Új, az Intézettel kapcsolatos tudományos és tudáspolitikai szándékokat tükröző szervezeti egységként került a szervezetbe a Lukács Archivum és Könyvtár, amely Sziklai László irányítása alatt Lukács György hagyatékának (kéziratainak, könyvtárának) megőrzését és feldolgozását, életművének kutatását kapta feladatul. Az intézeti tudományos profil átforgalódását hozta és szervezeti újdonságot jelentett az is, hogy maga Lukács József valláskutató volt, kinevezéséig az MTA Valláselméleti Kutatóhelyek vezetője, aki megbizatását követően saját csoportját és annak kutatási profilját is áthozta az Intézetbe. Így Ludassy Mária, Vidrányi Katalin, Gecse Gusztáv került át vezető kutatóként intézeti állományba, a továbbiakban pedig az új Valláselméleti Osztály létszáma jelentősen gyarapodott.

A munkatársak zöme egyéni munkaterve szerint bölcselettörténeti témákon dolgozott ugyan, ám filozófiatörténeti osztályt a korábbi politikai aggodalmak miatt nem lehetett szervezni, esztétikai, etikai kutatásról pedig hivatalosan szó sem eshetett. Sikerágazatnak bizonyult viszont a fokozott tudáspolitikai fegyelmet élvező Lukács Archivum, ahol a kezdeti megőrzési feladatok kutatási, kiadási tevékenységgel bővültek és a kutatói létszám is folyamatosan gyarapodott. A 80-as évek derekára ez a műhely már a nemzetközi Lukács-kutatás elismert központjává vált, sokban erősítve a Filozófiai Intézet egészének legitimációját.

1978-ban a Filozófiai Intézetbe települt át *A szocialista tudat fejlődése* című kutatási program és az annak munkálatait végző munkacsoport. Ezt a programot az MSZMP KB Agitációs és Propagandabizottsága kezdeményezte még 1976-ban, feladata pedig a korabeli magyar társadalom tudományos önismeretének vizsgálata volt. Ma már sokban elévült eredményei ellenére ez a nagyszabású, a 80-as évek elejéig futó program komoly elméleti tisztázást és számos empirikus eredményt hozott, amelyek - közvetetten - az MSZMP belső reformtörekvéseire, a rendszerváltás előzményeire is hatással voltak. Mindebből az Intézetnek közvetlen haszna is származott: az alapkutatások finanszírozásában és a kutatói állomány gyarapításában ez és a hasonló "támogatott" kutatások intézetfenntartó erőnek bizonyultak. Így vált állandóvá az a gyakorlat, hogy a Filozófiai Intézet kutatási tevékenysége OTKA,

AKA és más pályázati pénzforrások igénybevételével kapott költségvetésen kívüli forrásokat, a 80-as évek közepétől pedig a Soros Alapítvány is megjelent a támogatók között.

Külön kell szólnunk az intézeti munka jelentős részét kitevő valláskutatás alakulásáról. A Valláselméleti osztályon Ludassy Mária, Vidrányi Katalin, Gecse Gusztáv, majd a 79 után felvett több fiatal kutató (Horváth Pál, Csorba László, Gábor György, Klima Gyula és mások) teológiatörténeti és keresztény filozófiatörténeti kutatásokat végeztek, maga az osztály azonban az egész országban folyó elméleti és empirikus valláskutatás is szervezte, irányította. Erre az adott lehetőséget, hogy 1980-tól *A magyarországi egyházak politikai-közéleti tevékenysége és eszmei arcúlat*a címen rendelkezett az Intézet az MSZMP KB és a hazai egyházpolitika megbízásával illetve kutatási megrendelésével.²⁷ Ennek a több tudományos munkát, monográfiát és tanulmánykötetet eredményező programnak az összefoglalását maga Lukács József tette közzé *Vallás és vallásosság a mai Magyarországon* című munkájában,²⁸ a program egészének pedig kétségtelen szerepe volt abban, hogy a tudomány, a politika és a hazai egyházak kapcsolata 1989-ben nem előzmények nélkül újulhatott meg, még akkor sem, ha természetesen ez a kutatás is alá volt vetve a 80-as években a politika bábáskodó felügyeletének.

Az Intézet története szempontjából fontos az a tevékenység, amely a keresztény-marxista párbeszéd kezdeményezése tárgyában jellemezte a 80-as éveket. Az első közös, a protestáns teológiát megszólító konferenciára 1980-ban még hazai keretek között került sor Debrecenben²⁹, később azonban az Intézet már nemzetközi dialógusokat szervezett. Így 1984-ben az erkölcsi értékek és bölcséleti megalapozásuk témájában olyan nemzetközi tanácskozássra került sor, amelyen F. König bíborostól K. Rahner jezsuita teológusig, W. Pannenberg evangélikus dogmatikustól J.-Y. Calvez marxológusig vettek részt jeles tudósok, 1986-ban pedig a Filozófiai Intézet a Vatikán Nem-hívők Titkárságával közösen rendezett keleti és nyugati, hívő és nem-hívő szakemberek számára tanácskozást.³⁰ Ugyanezekben az években indult meg a hazai egyházak teológiai és filozófiai elméletalkotását vizsgáló kutatási program, a keresztény filozófiák történetének tanulmányozása pedig némileg pótolta az egyébként sokáig elhanyagolt filozófiatörténeti kutatómunkát, amelyben olyan fiatal kutatók is számottevő eredményeket mutattak fel mint a skolasztikus témákban publikáló Klima

---

²⁷ Ma már világos, hogy ezeknek a vizsgálatoknak az aktualitását az adta, hogy a magyar egyházpolitika a 70-es évek vége után fokozatosan defenzív helyzetbe került és alig tudott mit kezdeni a vallásosság stabilizálódásának, sőt felértékelődésének ekkor már érzékelhető jelenségeivel.

²⁸ Kossuth kiadó, Budapest, 1987.

²⁹ A maga idejében komoly feltűnést keltő anyaga meg is jelent: Marxizmus, kereszténység, protestantizmus, Kossuth kiadó, Budapest, 1982.

Gyula vagy az újkori vallásbölcseletet tanulmányozó Tatár György. Saját kutatói bázisra és külső közreműködőkre hagyatkozva (Lukács József, Horváth Pál, Tomka Miklós, Jóri János és mások) folyt a modern vallásosság formaváltozásait és a szekularizáció jelenségét elemző munka, amelynek eredményei zömében a 80-as évek második felében kerültek napvilágra.

Statisztikai értelemben az intézet történetének második szakaszában ez volt a "fénykor": a legmagasabbra, 40 körülire emelkedett a kutatói létszám. A régi kutatók közül Tordai, Sós, G. Havas, Ágh, Erdélyi kapott lehetőséget a zavartalan munkára, Redl Károly, a kiemelkedően sokat publikáló Ludassy Mária, a fiatalabb kutatókra már-már iskolateremtő szellemi hatást gyakorló Vidrányi Katalin, Dénes Iván Zoltán pedig filozófiatörténeti és vallásfilozófiai témákban dolgoztak tovább s az Intézethez olyan vezető kutatók csatlakoztak, mint a nyelvbölcseleti témákban dolgozó Kelemen János vagy a magyar filozófia és a protestantizmus kutatásában érdekelt Lendvai L. Ferenc. Lukács József igazgatói működésének második szakaszában a Lukács Archivum kutatási profilja is bővült: Mesterházi Miklós, Tallár Ferenc már nem pusztán a lukácsi életművet, hanem a kor- és pályatársak munkáját és századunk marxizmustörténetét is vizsgálta, közben pedig sorra láttak napvilágot Lukács csak kéziratban megmaradt írásai.

A 80-as évek elejétől az intézet igazgatója az MTA Filozófiai Bizottságának elnöke is volt, azaz meghatározó tudománypolitikai pozíciókat egyesített személyében, közélet-politikai elkötelezettsége pedig a korábban "ellenzékinek" és "renitensnek" ítélt műhely fölött sajátos "védőernyőként" működött. Nem hivatalosan ugyan, de saját folyóiratot is birtokolt a Filozófiai Intézet: Lukács József lévén a Világosság főszerkesztője, ebben az évtizedben a lap a munkatársak számára könnyen hozzáférhető közlési lehetőséget kínált. A korszak jelentős eseménye volt az 1985-ös Lukács-centenárium: a hivatalos tudománypolitika és az akadémiai tudományosság ebből az alkalomból, számos kiadványt is asztalra téve sajátjaként ünnepelte Lukácsot, a Filozófiai Intézet munkatársai közül viszont egyre többen találtak ezekben az években utat a "földalatti filozófiai élet" és a demokratikus ellenzék felé és ez a látszólag nyugodt, "ügyektől" és "botrányoktól" mentes időszak a színpalak mögött sajátos belső errózióval és szellemi polarizációval járt.

A belső tudományos tevékenység ügyét szolgálta, hogy az osztályszerkezet mellett 1980-tól tudományos csoportok is alakultak. Legkorábban a filozófiatörténeti munka szerveződött ilyen keretben, ám amint az lehetővé vált, ez a Kelemen János által irányított csoport - 1983-ban - tudományos osztállyá alakult. Ugyancsak tudományos csoport alakult

---

³⁰ Societa e valori etici, Citta Nuova Editrice, Roma, 1987.

1980-ban *Agy - tudat - külvilág* témamegjelöléssel. E kezdeményezés kiindulópontja J. Eccles nemzetközi fórumokon nagy visszhangot kiváltott agyműködési modellje valamint az azt vitató vagy erősítő K. Popper és M. Bunge elgondolása volt. Lukács József jeles agyфизиológusokat, pszichológusokat és filozófusokat nyert meg a kutatáshoz - Szentágothai János, Garai László, Csányi Vilmos, Grastyán Endre, Müller Antal vállalt érdekeltséget a példaértékű interdiszciplináris munkában, amely nemzetközi fórumokon is komoly visszhangot kapott, különösen Szentágothai János tudományos közleményei révén. Ugyancsak alkalmi tudományos csoportot kapott 1979-től az a program, amely Hársing László és Kelemen János irányításával a társadalomtudományok módszertani, tudományelméleti problémáival foglalkozott, sikertelennek bizonyult viszont az a csoportszervezés, amely a Filozófiai Írók Tára szerkesztési feladatait kívánta átvenni. A hasonló keretben kezdeményezett munkaprogramok közé tartozott a politika filozófiájának kutatási terve: távozásáig Ágh Attila, utána Bayer József és Tóth Tamás dolgozott a demokrácia és a modernizáció filozófiai kérdései témájában.

Az immár "konszolidált" és "virágzó" intézet életében látszólag alig hozott változást Lukács József váratlan halála 1987-ban. Az új igazgató, Sziklai László, a Lukács Archivum korábbi vezetője a kialakult szervezeti és tudományszervezése, tematikai keretek fenntartását tekintette céljának. Egyedüli gondot az anyagi feltételek romlása jelentett, valamint az, hogy a korábbi kutatási támogatások és megrendelések rendszere fokozatosan elenyészett. Az *Agy - tudat - külvilág* kutatás megszűnt, a kiemelt támogatást élvező valláskutatások pedig 1988-89-ben, már-már a rendszerváltás pillanatában a zárótanulmányok és végelszámolások elkészítésével megszűntek. Az Intézet vezetése ezekben az években kísérletet tett arra, hogy a Lukács-kutatásra is alapozva Zoltai Dénes, majd Lendvai Ferenc vezetésével a magyar filozófia történetének kutatására indítson be átfogó kutatásokat, a korábbi logikai, természetfilozófiai vizsgálatok pedig fokozatosan tudományfilozófiai programoknak adták át a helyüket. Ugyanilyen átalakulási folyamat indult a társadalomfilozófiai területen is: Bayer József, Dénes Iván Zoltán politikatudományi műhely kibontakoztatásán fáradozott. A külső feltételek változása ezekben az években, 1988-tól tette lehetővé az Intézet saját kiadói tevékenységének bővítését: a Doxa sorozat, a Lak Füzetek mellett intézeti referálós évkönyv jelent meg, majd néhány olyan kiadói vállalkozás indult, amely a szellemi műhely közvetlen megjelenését szolgálta a hazai filozófiai könyvpiacra.³¹

---

³¹ Szerény körülmények között, megfelelő terjesztés nélkül ugyan, de a Doxa 18 tanulmánykötetet és 4 monográfiát adott közre, a LAK kiadványainak a száma is szépen gyarapodott, a Summa, az Intézet 1987-es évkönyve pedig amolyan szallami tabló a 80-as évek második feléből.

4. A rendszerváltás után

Ennek a látszólag nyugalmas időszaknak 1989-90-ben a rendszerváltással és vele a tudomány és a tudományos műhelyek lehetőségeinek és mozgásterének radikális megváltozásával szakadt vége. Ami az átalakulás formális, vezetési és szervezeti részét illeti, 1990. tavaszán Sziklai László, aki korábban egyidejűleg töltötte be az igazgatói posztot és vezette a Lukács Archivumot, megvált vezetői megbízásától. Ezzel párhuzamosan az Akadémia vezetésének döntése értelmében a Lukács Archivum Sziklai vezetése alatt kivált az Intézet kötelékéből és az Akadémiai Könyvtár szervezetébe tagolódott önálló egységként. Az Archivum korábbi kutatói közül többen átkerültek az Intézetbe, a szétválás azonban jelentősen gyengítette az Intézet külső elismertségét, a színpalok mögött pedig még a megszüntetés lehetősége is felvetődött. Végül Sziklai leköszönését követően az Intézet irányítását 1990. áprilisában Tamás Gáspár Miklós vette át. Vezetői megbízásának kezdetével párhuzamosan komoly, kedvezőtlen változások következtek be az Intézet életében. A korábbi tudományos osztályok formálisan is megszűntek, hűen tükrözve azt a helyzetet, amelybe az átmenet éveiben a tudomány, a kutatóhálózat, maga a Filozófiai Intézet került. A központi témátámogatások és kutatási megrendelések megszűntek, a kutatók pedig egyéni kutatási pályázatok formájában igyekeztek a munkájukhoz, publikációs tevékenységükhöz szükséges pénzt megszerezni. Az egész szellemi műhely és benne az egyes kutatók érdekérvényesítésének ügyét szolgálta, hogy az Intézet ezekben az években fokozott kísérleteket tett saját kiadói tevékenység megteremtésére. Ennek volt állomása a Religio Könyvtár, a Vallástudományi Kiskönyvtár, a Doxa Könyvek sorozatainak megindítása³², a Scientia Humana kiadói társulás kezdeményezése a Pszichológiai és a Politikatudományi Intézettel közösen. 1991-92-től az Intézet kutatói tevékenysége fokozatosan egyéni tudományos teljesítményekre korlátozódott. Neumer Katalin Wittgenstein-kutatásai, Székely László kozmológiai munkái, Borbély Gábor, Pethő Sándor vallás- és jogfilozófiai munkái jelezték, hogy az Intézet dezintegrációja sem akadály a színvonalas tudományos tevékenységnek.

---

³² E sorozatok az Intézet kiadásában megjelent 10 kötete között szép számmal voltak olyanok, amelyek már nem csupán a szakmában, de a könyvforgalmazásban is megállták a helyüket, ám ezek a vállalkozások az anyagiak hiánya miatt intézeti keretben nem bizonyultak folytathatóknak.

A rendszerváltás hatása ugyanakkor meglehetősen felemás eredményeket hozott. A marxizmus "kötelező" hegemoniájának megszűnése, az utolsó tudományos tabuk eltűnése és a bölcséleti irányzatok és iskolák követésének szabadsága a pozitív fejlemények sorába tartozik. Ugyanakkor az akadémiai kutatóhálózat egészére is jellemző módon az anyagi lehetőségek minimálisra zsugorodtak. A dologi és fenntartási költségek fedezete radikálisan megfogyatkozott, az intézeti kollektívát kényszerű létszámcsökkentések és nyugdíjazások fenyegették. A bővülő egyetemi lehetőségek és a kutatóhálózat sorsának bizonytalanságai ugyanakkor 1991-től nemkívánatos mobilitást eredményeztek. Így vezető kutatók távozása gyengítette az Intézetet: távozott Ludassy Mária, Erdélyi Ágnes, Tatár György, Forrai Gábor, Tallár Ferenc, Lendvai Ferenc, a korábban vezető diszciplinának számító vallástudományi csoport létszáma pedig 4-5 főre apadt. A legidősebb kutatói generáció nyugdíjba kerülése is komoly változásokat hozott: Makai Mária, Rózsahegyi Edit, G. Havas Katalin, Gecse Gusztáv, Redl Károly, Tordai Zádor és Sós Vilmos kiválása 1990 és 95 között teljesen átalakította az intézmény személyi összetételét.

Mindezek az "individualizált" esztendők tehetséges új munkatársak belépését is eredményezték. Így az Intézet állományába került a hazai valláskutatás vezető személyisége, Tomka Miklós, a korábban ellenzéki tevékenysége miatt tilalmi listán lévő Endreffy Zoltán, a pályakezdő fiatalok közül pedig Szécsi Gábor, Borbély Gábor vagy néhány esztendőre Pethő Sándor. Az átmenet jellegzetességei közé tartozott a korábbi nemzetközi kapcsolatrendszer összeomlása, az együttműködési és ösztöndíj-lehetőségek megfogyatkozása, miközben a munkatársak felsőoktatási kötelezettségvállalásainak száma erősen megnövekedett. Az Akadémia és a kutatóhálózat jövőjének bizonytalanná válása az Intézet jövőbeli kilátásaira is árnyékot vetett, 1995 körül pedig a műhely léte ismét kétségesnek tűnt. A 90-es évek elején a korábbi periódusokban politikai, tudománypolitikai megfontolásokból félreállított kutatók rehabilitálása megtörtént, az egykori Lukács-iskola köréhez tartozók közül azonban - Kis János néhány éves, ám sokban formális munkaviszonyát leszámítva - senki nem tért vissza vagy lépett a Filozófiai Intézet állományába, ez a tény pedig - egyebek között - az intézmény szellemi presztizsének újbóli, átmeneti csökkenésére utalt.

Az átmenet évei után újabb konszolidációs korszak vette kezdetét 1995. tavaszán, amikor Nyiri J. Kristóf vette át az igazgatói posztot. Az új igazgató első feladatai közé tartozott 1995-96-ban egy olyan tudományos koncepció kidolgozása, amely a kutatási hagyomány folytatását és az intézeti profil lényeges átalakítását egyaránt kilátásba helyezte. Ez az elgondolás 1996-tól támogatást kapott az Akadémia vezetésétől és alapjává lett a soron

következő szervezeti és irányítási változtatásoknak, a tudományos munka megújításának. Így mindenekelőtt a tudományos csoportok és kutatói közösségek rendszerének megújítása került napirendre. 1997-től újraalakultak azok a tudományos csoportok, amelyek a hagyományos osztályszerkezet hagyományát folytatják és viszik tovább. Ettől az időtől kezdve az Intézetben Tudomány- és nyelvfilozófiaifilozófiai, Filozófiatörténeti, Társadalomfilozófiai, Vallástudományi és Információs Társadalom Csoport működik. Mindez a belső munkastílus megváltozásával járt együtt. Ismét rendszeressé váltak a 80-as évek vége óta megritkult belső munkahelyi viták, amelyek egyike-másika 97-98-ban már nyilvános konferenciává nőtte ki magát. Némileg átformálódott az Intézet vezetési rendje is: az igazgató és a tudományos igazgatóhelyettes (korábban Endreffy Zoltán, 1997-től a tudományfilozófiával és tudománytörténettel foglalkozó Palló Gábor) mellett a működtetési feladatok intézését ügyvezető igazgatóhelyettes (Bangha Katalin) vette át. Évtizedek óta első alkalommal változott lényegesen az Intézet infrastrukturális felszereltsége is: bár a könyv- és folyóiratbeszerzés helyzete már-már drámai mélypontra jutott, a számítástechnikai és internet-fejlesztések új feltételeket teremtettek a kutatómunka számára.

A csoportok szervezésével párhuzamosan egy-egy kutatási feladat elvégzésére önálló munkaközösség is létrejött. Ilyen alkalmi kutatói társulás jött létre még a 90-es évek derekán a nemzetközi gyermekfilozófiai program honosítására, egy másik pedig arra a célra, hogy a középiskolai filozófiai oktatás ügyét szolgálja és tematikai programjait kidolgozza. Nyiri igazgatói működésének kezdete után az ilyen alkalmi kutatói közösségek sora a szóbeliség és írásbeliség kérdését vizsgáló, azóta már gyűjteményes köteteket is produkált csoporttal bővült, Endreffy Zoltán, majd Tóth Tamás vezetésével pedig *Az európai egyetem koncepciója* témát vizsgáló kollektíva is visszhangot keltő tudományos teljesítményeket nyújtott.³³

Az Intézet saját könyvkiadói tevékenységének folytatására a 90-es évek derekán már sem anyagi, sem üzleti eszközök nem álltak rendelkezésre. Ezt némileg pótolta, hogy néhány kiadót - Osiris, Áron - sikerült megnyerni az Intézetben készült művek, kollektív kötetek és konferenciaanyagok megjelentetése ügyének, a szükséges anyagi fedezetet pedig pályázatok révén, elsősorban OTKA- és alapítványi támogatásokkal sikerült biztosítani.

Nyiri Kristóf, aki a 90-es években az informatika és a számítástechnika kihívásainak filozófiai problémáit kutatta, nem csupán munkacsoportot szervezett e téma vizsgálatára az Intézetben, amelyhez több fiatal, kezdő kutató is csatlakozott, hanem hozzálátott egy olyan interneten folyó egyetemi távoktatás lehetőségeinek kiépítéséhez is, amelynek bázisa a

Filozófiai Intézet lenne. Az Intézet mellett létrejött az Uniworld közhasznú társulás, amely a hálózat filozófiai kutatásra és oktatásra történő felhasználását hivatott szervezni, tervezni. Ezen a területen a nemzetközi együttműködés új lehetőségei is felmerültek, 1998 második felében pedig megkezdődött azoknak a filozófiai, elsőként vallástudományi-vallásfilozófiai anyagoknak a képernyőre vitele, amelyek az intézeti munka nem-hagyományos irányú továbbépítéséről tesznek tanúbizonyságot. Ennek a tevékenységnek az első eredményei 2000. tavaszára várhatók, a bővítés pedig elsősorban nem szakmai és tudományos, hanem anyagi korlátokba ütközik; amennyiben ezek a feltételek bővíthetők, az Intézet a hagyományos bölcséleti kultúra és tudomány legmodernebb megszólaltatásának lehet a gazdája.

1997 végére - az ismételt leépítések következtében és összefüggésben az intézménykonszolidációs program folyamatával - a kutatói létszám 20 fő körülire csökkent, a folyamatos szakmai munka feltételei azonban megszilárdultak. Ennek jele a szakmai aktivitás, a hagyományos filozófiai munka megélénkülésével mérhető. A Vallástudományi csoport egymás után több eredményes konferencia megrendezésével hallatott magáról, az 1999. őszi Más-kép konferencia pedig, amely a hazai egyházak számára kínált szakmai párbeszédre módot, egy régi hagyomány felelevenítését jelenti. Ugyanez az élénkülés figyelhető meg a tudományfilozófiai és az információs társadalom kutatásokban: ezek eredményességét - tudományos közleményeken túl - a nemzetközi együttműködés kiszélesedése, a sorozatos konferencia-szereplések jelzik.

---

³³ A kutatás anyaga megjelent nyomtatásban is: először a Magyar Felsőoktatás 1998-as évfolyamában, majd egybegyűjtve a Világosság 1999/8-9. számában.